

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящият труд е създаден с три основни цели. Първата е да представи един досега неиздаван на испански език документ, съхранен във Виенския имперски и кралски архив, от 1896 година, посветен на геноцида на арменците в Османската империя. Втората цел, в духа на проучванията на изследователя Дадрян¹, е да открие връзки между арменския и източния въпрос, като се присъединявам към онези историци, които считат, че по-скоро става дума за един и същ, а не за два отделни, макар и свързани въпроса. Третата ми цел е да представя на испански език чрез съвременната западна арменология, главно американска, английска и френска, съдбата на един от най-древните народи в света и настоящото състояние на проблема за арменския геноцид в условията на разширение на Европейския съюз на изток и спорната кандидатура за членство на Турция.

Документът, който представям в превод на испански език, представлява политико-икономическо проучване на османския вилает Мамюрет-юл-Азиз, изготвено от австро-унгарския консул Загулич през декември 1896². Виена поръчва на своя консул да изготви този доклад, защото се нуждае от достоверна информация за кланетата на арменци в Османската империя, и по-специално във вилает Мамюрет-юл-Азиз, по време на които загубват живота си повече от двеста хиляди арменци. Така богатата и внимателно структурирана информация, представена в документа, описва обстановката на кланетата, които фокусират основния интерес. На това се дължи и важността на това свидетелство за извършващото се: Виена е в съюз с Германия, следователно и с Османската империя, и счита запазването на териториалната и цялост за жизненоважно за собственото си съществуване и за осъществяването на политическия си курс на експанзия към Средиземно море. Затова има интерес да прикрие случилото се и да избегне възможни негативни последици за извършителите на престъпленията.

Докладът обаче описва един вилает в условия на анархия, чести нарушения на реда на гърба на арменското население, обществена несигурност и пълна липса на реакция срещу всичко това от страна на турските власти въпреки силното военно присъствие в района. Вилаетът е стратегически заради близостта си с Русия. Но вследствие на това земеделието, животновъдството и търговията западат, настъпват глад и масови преселения. В такива условия на несигурен живот австро-унгарският консул описва масови кланета, безчовечност, пълен упадък и разграбване на имоти, на образователни и религиозни средища на арменското население. Според проучвания документ тези престъпления започват, без вече наплашеният народ да е дал какъвто и да е повод. Те са организирани, приличат на кланетата, извършвани в други арменски вилаети на Османската империя, и са осъществени в съучастничество и понякога дори с пряка помощ от турските власти.

„Източният въпрос“ традиционно се определя като упадък и разпадане на Османската империя, което се съпровожда от съперничес-тво между европейските сили за нейното наследство и борба на балканските народи за административни и икономически придобивки и за независимост. Под „арменски въпрос“ обикновено се разбира борбата на арменския народ за граждански права и административни реформи, които да гарантират живота му и относителната автономност. Изследователската практика разграничава двата въпроса и ги изучава поотделно, докато Дадрян³ търси връзката между тях. Този изследователски подход ми се струва правилен и интересен и затова

¹ Dadrian, Vahagn N. The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus. Berghahn Books, New York-Oxford, 2004.

² HHSIA, PA XII, K. 270.

³ Dadrian, V. N. пак там.

при анализа на споменатия документ съм търсила аргументи в подкрепа на общото между двата въпроса, като например факторите, причините и динамиката на развилите се процеси.

По своето географско разположение Османската империя заема стратегически важни за Великите сили територии, от които зависи световната хегемония – протоците, контролиращи изхода от Черно към Средиземно море, и сухопътните връзки към Индия и Персийския залив.

Външната политика на Англия е насочена към запазване на контрола на сухоземните пътища за Индия и спиране на Русия в желанието ѝ да завладее Кавказ и така да се доближи към тези търговски пътища. Усилията на Русия, от една страна, са да разчупи „континенталните си граници“ към Азия, а от друга, чрез Босфора и Дарданелите да получи изход към Средиземно море. Затова има два основни политически курса към Османската империя – за запазване на териториалната ѝ цялост и за постепенното ѝ разкъсване. Англия поддържа първия курс, а Русия – втория. Останалите сили се колебаят между двата курса в различни етапи, но като цяло преобладава общата тенденция да се следва Англия, сила номер едно в света, и по този начин да се изолира Русия. Както източният, така и арменският въпрос се развиват в общата рамка на съперничество между Англия и Русия.

Русия действа чрез военна интервенция в полза на християнските народи в пределите на Османската империя и разширява границите си към Балканите и Задкавказието. По този начин тя утвърждава присъс-твието си и става все по-позната и близка за народите там, които започват все повече да възлагат на нея надеждите си за бъдещето. Това увеличава подозренията на Англия, че големи територии от Османската империя могат лесно да попаднат под руско влияние. Затова при всяка криза, предизвикана от вълнения на местното християнско население срещу османската власт, Англия търси дипломатическо уреждане на въпроса, като настоява пред турското правителство да приеме програми за реформи и да измени частично законодателството си, а не да отговаря с военни инициативи.

Това поведение на европейските сили за изменение на установения османски правов ред според Дадриан⁴ не е гарантирано с никакви мерки за изпълнение на предвидените реформи и създава условия за извършване на масови кланета над християнските поданици на Османската империя като отмъщение за претърпяното унижение.

Въпреки че Османската империя е мултиетническа и мултирелигиозна, тя е преди всичко строго ислямска държава. На практика това означава доминиране на ислямското религиозно право, което отрича равенството между мюсюлмани и немюсюлмани и поставя мюсюлманите в привилегировано положение на господари. Немюсюлманското население сключва един вид договор (Akdi Zimmet), който им осигурява права на победени и покорни поданици (Dihalet). От своя страна, мюсюлманите смятат, че християнските народи, като се опитват да променят политиката на империята чрез Великите сили, нарушават договора и губят правото си на помилване според действащия ислямски закон. Така те оправдават масовите кланета, всички с характер на геноцид, и ги обосновават с религиозни причини⁵.

В подкрепа на аргументите си Дадриан се позовава на изследванията на съвременната историчка от Израел Бат Йеор, която казва, че като искат реформи, арменците нарушават рамките на правния си статут, скрепен с договора. Това неспазване на договора връща първоначалното право на ислямската общност да избива поробеното малцинство (Dhimmid) и да си присвоява имуществото му.

Дадриан достига до заключение, че извършването на масови избивания като начин за решаване на проблеми според ислямския духовен кодекс изпразва от всяко съдържание публичното право. Авторът добавя, че за да подчертаят приоритета на религиозните норми над закона, организаторите

⁴ Dadrian, V. N. Autopsie du Génocide arménien, Éditions Complexe, 1995. Оригиналното заглавие е: „Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Ramifications“, Yale Journal of International Law, т. 14, № 2, 1989.

⁵ Dadrian, V. N. пак там.

на кланетата, когато това е възможно, в момента на самото клане на жертвите изпълняват ислямски религиозни обреди.

Така Дадрян достига до основния аргумент за съществуващата пропаст между публичното право и общото ислямско право в Османската империя. В тази връзка той дава за пример и Меморандума от 1856 г., изготвен от Великия везир Решид, който предрича възможността за „голямо клане“ поради усилията на арменците да постигнат прилагане на публичното право.

Дадрян различава три групи обстоятелства, обуславящи масовите кланета – пренебрежението на турските власти към публичното право, липсата на съгласие между Великите сили, за да принудят властите да го прилагат, и липсата на връзки между арменците и Великите сили.

В предговора към вече цитираната книга, озаглавен „Архивът и доказателството“, Марк Нъшанян прави три важни заключения. Първото е, че в САЩ и Франция публикуването на историографски съчинения за арменския геноцид започва едва след 1975 г. През 1984 г. Ървинг Хоровиц насочва вниманието към паралелизма между арменския геноцид и Холокоста. Това твърдение впоследствие е застъпено в една школа за съпоставителна политология, която се заема с изучаването на геноцидите през XX век и установяването на причините за тях.

Второто заключение е, че арменският геноцид от самото си възникване предизвиква организирано и всеобщо отричане. Това отричане продължава до въвеждането на архивите в историята и в паметта на народите, настъпило в съвременната епоха. Следователно всяко твърдение, свързано с катастрофата на арменския народ, е изградено върху доказателства и контрадоказателства. Те са необходими дори когато няма никакви съмнения относно фактите. Пред лицето на всеобщото отричане в продължение на осемдесет години арменският народ е заложник на тази логика на доказателствата. Той пренебрегва дори собствената си памет в упоритото си желание да ги съживи.

Третото заключение е свързано с неотдавнашната поява на ревизионизъм, който според автора е изключително опасен. Става дума за ревизионизъм сред историците относно смисъла на случилото се, макар и ясно да осъзнават, че поставянето под съмнение на един факт е посегателство срещу действителността, защото няма действителност там, където няма смисъл. Недостатъкът на ревизионизма се състои в опита му да докаже, че събитията и действителността са две различни неща. Истината е, че избиването на милион и половина души не може да бъде отречено. Тоест, това е факт и избиването им наистина се е случило. Но какво от това? Отдава се първостепенно значение на „намерението“, предизвикало събитието, а не самото „събитие“. Спорът е относно смисъла, тоест тълкуването на събитието. В този дух борбата и усилията за доказване на фактите биват елиминирани на последна инстанция – тълкувателната, там, където се извършва двойна работа по изчерпателно издирване на доказателства и утвърждаване на тяхната достоверност.

ЗА ИСТОРИЯТА НА АРМЕНСКИЯ НАРОД ДО ПЕРИОДА НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ⁶

Целта на настоящата глава е накратко да представи историческото развитие на арменския народ преди включването му в пределите на Османската империя. От една страна, е вярно, че съществува всеобщ консенсус относно факта, че арменският народ е един от най-древните в света. Но от друга страна, не бива да забравяме различията, които съществуват в момента относно неговия произход. Има пет основни теории в защита на произхода на арменския народ⁷. Но всички те страдат от прекалена политическа обремененост, обстоятелство, което не помага много на изследователите не защото самите теории имат политически характер, а защото подсъзнателно засягат най-чувствителния въпрос за всеки национализъм – корените. Според националистичните схващания тя легитимира „историческото право“ да се населява или не даден район. В случая с арменския народ въпросът е дали той първоначално населява Източна Анадола, и по-конкретно Арменското плато⁸ и неговите околности. Може би трябва да споменем, че понастоящем това плато е поделено между Сирия, Ирак, Иран, Турция, Грузия, Азербайджан, самата Арменска република (29 800 км²) и Нагорни Карабах (4400 км²)⁹, тоест двете арменски държави обхващат едва една десета част от териториите, считани за изконно арменски .

Първата теория поддържа твърдението, че арменският народ пряко произлиза от Хаик, праправнук на библейския патриарх Ной¹⁰. След потопа ковчегът, в който се намират Ной и близките му, засяда в планината Арарат на Арменското плато. В търсене на земя, където да се настани, Хаик първо се насочва към Вавилон, след това се връща на север към равното Арменско плато.

⁶ Тази глава в основната си част предава в резюме великолепните разработки на Робърт Х. Хюсен, Джеймс Ръсел, Нина Гарзоян, Робърт Бедросян, Ани Атамян, Бурнотян и Р. Ованисян в книгата *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. McMillan, 1997.

⁷ Center for Strategic Research, *Armenian Claims and Historical Facts, Ten Questions Ten Answers, The Orly Trial*, Ankara, 1998.

⁸ Това е географско название, което обикновено се дава на платото.

⁹ Mouradian, Claire. *L'Arménie*, PUF, 2002.

¹⁰ Issaverdens, James. *Armenia and the Armenians Being a Sketch of its Geography, Church and Literature*. Venice, 1874; Khorène, Moïse de. *Histoire de l'Arménie*, Nouvelle traduction de l'arménien classique par Annie et Jean-Pierre Mahé, Gallimard, 1993; <http://www.armenianhistory.info/origins.htm>

Според втората теория арменците са наследници на народа на империята Урарту¹¹, основана през третото хилядолетие преди Христа на същото плато и разрушена от медите през VI век пр.н.е.

Третата теория е наречена трако-фригийска¹². Според нейните поддръжници арменците принадлежат към фригийската група, идваща от Балканите, която, притисната от атаките на илирийците, емигрира към сегашния Източен Анадол през VI век пр. Хр., където разрушава империята Урарту и асимилира населяващите я кавказки народи.

Според четвъртата теория по раса и култура арменците произлизат от народите южно от Кавказ. Те са самобитен народ и не претендират да са разклонение на тюркските племена¹³.

Последната теория е позната под името „туранска“. Според нея арменците на практика са наследници на някои тюркски и азарски племена от Кавказ.

Каквато и да е истината, през VI век пр. Хр. вече има неоспорими доказателства за присъствието на арменския народ на платото като обособена и преобладаваща група със собствена идентичност, което може лесно да бъде потвърдено с факти¹⁴.

Това е век на важни демографски и политически промени в Анадола и съответно на Арменското плато¹⁵. От една страна, империята Урарту изчезва; това събитие създава предпоставки за ново демографско и политическо прегрупиране. От друга страна, идват персийците, които се оказват способни да образуват нова империя (под управлението на Ахеменидите), достатъчно стабилна и жизнеспособна, за да оцелее повече от два века.

Точно през този период, VI век пр. Хр., по заповед на персийския цар Дарий близо до Хамадан се изработва прочутият Бехистунски скален надпис в чест на неговите победи. Именно тук за първи път се споменава името *Арминия* като една от завзетите от него страни. Така се засвидетелства доминиращата демографска позиция на арменците и фактът, че персийските власти приемат това положение¹⁶. Като част от Персийската империя, арменците са защитени от атаките на съседни народи и разполагат с добри администрация и комуникации. Част от „царския път“ минава през южните части на арменската земя и там са разположени петнадесет от станциите му. Арменците се

¹¹ Вж. Piatrovski, B. B., P. N. Schultz, V. A. Golovkina, S. P. Tolstov. Ourartu, Neapolis des Cites, Kharezm, Paris, 1954.

¹² По всичко личи, че понастоящем това е преобладаващата теория. Вж. René Grousset, Histoire de l'Arménie es origines à 1071, Paris, Éditions Payot & Rivages, 1995; Ternon, Ives, op. cit., R. Hovannisian (Ed.), The Armenian People from Ancient to Modern Times, by James Russel, vol. I, chapter 2.

¹³ За повече информация вж. Айк Газарян. Арменският геноцид в Османската империя, Ереван, 2005. В резюме съдържанието гласи, че групата Хаяса-Ази играела ръководна роля сред племенните съюзи по онова време и е много възможно именно тази група да е послужила за основа за етническото формиране на арменския народ и да му е дала името си (Хай), а на страната (Хаик) – Хаястан. Друго племе с важно значение за формирането на арменския народ е Арме-Шуприя, което по време на Араратското царство (Урарту) се превърнало в обединителен център за арменските племена в южната част на страната. Съседните народи, гърци и персийци, наричали тези народи „арменци“, а страната им – „Армения“.

През VI–V век преди Христа на територията на Арменското плато се образувал арменският народ от племенните общности Арме-Шуприя и Хаяса-Ази.

Арменският народ е местен; в процеса на консолидирането си той приема чужди елементи.

¹⁴ Надписът от Бехистун.

¹⁵ От този момент настоящият труд обобщава съдържанието на том I от вече цитираното произведение на Р. Ованисян (изд.)

¹⁶ Самият факт, че името на този народ фигурира в надписа, поръчан от персийския император, е доказателство, че е имал доста развита държавна организация, за да успее да се превърне в опасен противник, чиято победа е достойна за увековечаване. Въз основа на този аргумент и като знаем, че формите на държавна организация не се създават нито бързо, нито лесно, а предполагат продължителен исторически процес и дълги традиции, можем да признаем правотата на хипотезата на Пятровски, че империята Урарту всъщност е империя на арменците.

ползват с уважение заради местните си обичаи и етническа толерантност¹⁷. Интересно е да споменем, че арменският сатрап има специални привилегии и е приближен на персийския император – негов приятел или роднина – и е единственият човек, който има право да му помага да се качи на коня си. Прави впечатление също и фактът, както става ясно по имената, че арменските сатрапи са арменци; например Тигран става много разпространено име сред арменските царе. От близките връзки между персийското царско семейство и някои високопоставени арменски фамилии могат да се извадят две заключения – или че вече съществува ядро на арменска царска династия, която персийските императори уважават и с която поддържат приятелски отношения (все още е рано, за да говорим за престижност), или че следващите арменски династии са от ирански произход.

Положението обаче невинаги е толкова идилично. Доказателство за това е арменският бунт от 522 година пр. Хр., който предизвиква като ответна реакция три военни похода от страна на персите да възстановят реда.

Персите особено много ценят конете, отгледани в Армения, и уважават арменските воители, които се отличават сред императорската армия. Арменците са много лоялни и през последните години на империята на Ахеменидите не изоставят император Дарий III. Арменската кавалерия остава вярна и го защитава в последната му битка при Гавгамела 331 г. пр. Хр. срещу Александър Македонски.

Друг спорен момент в историята на арменския народ според различните източници е дали той е бил завладян, или не от Александър Велики. Едно обаче е сигурно, след централизираното персийско управление етническите промени стават особено очевидни, когато арменците се прегрупират в нови политически ядра, от които с течение на времето възникват местни арменски династии. Една от тези местни династии, изглежда, е на Ервантидите или Оронтидите, по всяка вероятност от ирански произход.

През 188 г. пр. Хр. се възкачва нова династия, на Арташесидите, която достига до върховете на своя разцвет по време на царуването на Тигран II Велики през I век пр. Хр. Според една от последните хипотези тя произлиза от Ервандидската династия. По това време започват да пристигат гърците със своята търговия и превръщат земите на арменците в търговски анклав по пътя между Индия и Черно море, което донася на народа просперитета на международната търговия. Армения се присъединява към средиземноморския свят и се елинизира, без да загуби особеностите на характера си. Населението усвоява добре гръцкия език, както и литературата и законите на Гърция. Започва да сече монети по елински образец и възприема пантеона от гръцки божества, като ги смесва с персийските. Много от персийските традиции се запазват, така че по едно и също време се съчетават две култури, които взаимно се обогатяват. Арменците повече никога не живеят в еднороден свят. Те са принудени да поемат по път, очертан от две цивилизации – средиземноморската и източната.

Успехите на Тигран II (95–55 г. пр. Хр.) привличат вниманието на много историци и освен това многократно са описани в по-новата арменска литература. Той не само утвърждава своето царство, но и разширява границите му до три морета – Средиземно, Черно и Каспийско, като превръща по този начин Армения в първостепенна сила в Предна Азия и дава нов импулс на арменизирането на региона. Неговото възкачване на трона съвпада с образуването на политически вакуум в района поради проблемите, които преживяват в момента двете най-могъщи световни сили, Рим и Персия, които си оспорват надмощието в областта. Но когато Тигран II разширява царството си на изток и на запад, неминуемо възникват противоречия и с двете сили, а това му гарантира бъдещи сблъсъци. На запад той влиза в стратегически конфликт с Рим и се съюзява с

¹⁷ Черпим информация за живота на арменците от гръцкия генерал Ксенофонт (според статията на Нина Гарзоян „The Arsakuni Dynasty“, op. cit., The Armenian People), който през 401 г. пр. Хр. превежда десет хиляди оцелели войници от своята войска от Месопотамия до Черно море, като преминава през Арменското плато. Спомените от този поход са записани в книгата „Anábasis“, или „Поход към вътрешността“. В нея авторът коментира, че тази провинция е изключително богата, което силно го е впечатлило. Например на масата за едно ядене се сервират различни месни блюда с няколко вида хляб и бира. Силно впечатление му правят и конете. Ксенофонт описва арменците като хора с висока култура, силно повлияна от иранската. По същия начин ги описва и гръцкият географ Страбон в зората на християнската епоха. Арменското езичество също е повлияно от иранското, но хората използват друг език и са толкова различни, че и перси, и гърци ги определят като арменци.

неговия противник, понтийския цар Митридат VI Евпатор, с когото заедно завладяват Кападокия. На изток Тигран II достига до сегашния ирански Азербайджан и Месопотамия, като си спечелва титлата „Цар на царете“. На юг завладява Киликийското плато, Северна Сирия (по-късно завладява и сирийската столица Антиокия), Ливан и по всяка вероятност Юдейското царство и така разпростира територията си от Средиземно до Каспийско море.

Когато се достигне толкова далеч, е нормално да се претърпят нови влияния и нови преобразувания, да се открият нови реалности и нови предизвикателства. Една китайска поговорка гласи, че ако човек докосне едно дърво, дървото също го докосва. Арменците победоносно навлизат в елинския свят и присъединяват отдавна елинизирани територии, като например Източното черноморие и Сирия. Арменският двор възприема гръцкия език, обгражда се с гръцки ритори, философи и артисти. Дори самият царски наследник пише на гръцки език трагедии и исторически съчинения по гръцки образец. Дворцовият церемониал обаче запазва иранския си характер, както и многобройни културни и социални аспекти.

Към 70 г. пр. Хр. Рим вече може да се заеме с положението на изток, дотогава неблагоприятно за териториалните му претенции, и успява да завземе окончателно тези земи. След няколко военни кампании в продължение на десет години арменската империя пада под властта на Рим. Тигран II се покорява на Помпей, който му връща царската корона. По този начин Армения признава римския протекторат, отказва се от средиземноморските и месопотамските си владения и се ограничава в рамките на Велика Армения. Това е цената, която римляните е налагат за нейното оцеляване. Но оцеляването между две световни сили е подвиг, който никой от съседите на Армения не може да постигне. Те биват анексирани и с времето безвъзвратно загубват своята идентичност. Но арменците категорично отказват да минат по този път. В действителност само Велика Армения успява да се запази полуавтономна и с функции на буфер, като царят е приема короната си от римския император и така признава неговото върховенство. Мала Армения е присъединена към римските територии. През I век в Армения се установява династията на Аршакидите, първите владетели, приели християнството като официална религия на държавата.

През III век се извършва смяна на персийската династия. На власт идва династията на Сасанидите (224–298), което променя и политическия курс на империята. Подновяват се войните с Рим, главно по течението на река Ефрат, и в Месопотамия, тоест на арменска територия.

В този конфликт Армения застава на страната на Рим и се превръща в явен враг на Иран. Резултатът е, че се налага да посрещне иранската офанзива. В средата на III век Персия взема надмощие и Армения е включена в нейното политическо и административно управление. Велика Армения е присъединена към Персийската империя, но отново се ползва с привилегирован статут. Нека не забравяме, че от векове арменската структура и социалните отношения са твърде иранизирани и макар в страната да е запазено много добро владее на гръцки език, елинизацията отстъпва на все по-осезателните влияния от изток, докато накрая за Армения от онова време започва да се говори като за общество и култура с дълбоко вкоренен ориенталски характер. Но противно на очакванията и на историческата логика, тя не губи своята специфика, своята идентичност, своя собствен облик и неповторимост. Причината е в обратата, настъпил през първата година на IV век, когато Армения възприема християнството като официална религия на държавата.

В историографията съществува всеобщо единодушие относно значението на това събитие за запазването на самобитните черти на Армения въпреки трайните и силни влияния на големите цивилизации, в чийто обсег е обречена да живее, въпреки атаките и немислимо жестокия геноцид, който преживява в своята история.

Относно възприемането на християнството древните автори¹⁸ разказват, че Армения се намира под господството на Рим и че отношенията между тях непрекъснато се влошават. Когато арменският цар Абгар осъзнава, че противоречията се задълбочават и могат да се превърнат във война, основава

¹⁸ Вж. Khorène, Moïse de. Sebeos y Rd. James Dr. Issaverdens.

град Едеса и изоставя старата столица Нисибис. Той премества там целия си двор, за да е по-добре подготвен в случай, че Рим предприеме нападение срещу Армения. Римският император Тиберий скоро обвинява Абгар в подстрекателство на персите срещу Рим. За да се защити, Абгар трябва да се яви в римската столица. Но той е болен и затова изпраща свои пратеници начело с Анане, за да се срещнат с римския генерал Марин в Палестина. Когато пристигат там, пратениците на цар Абгар дочуват новини за Иисус Христос. Заинтригувани, те заминават за Йерусалим, за да видят с очите си делата му, след което отново се връщат в Армения. Абгар вярва, че Христос е Син Божи, и веднага изпраща нови пратеници с писмо до Него, в което казва, че вярва, че Той е Син Божи, и го кани да дойде в Едеса. Изпраща също и един художник, който да нарисува портрета му, ако Иисус откаже да дойде. Свети Тома, по указание на Иисус, написва отговор, в който му казва, че след Възкресението си ще изпрати свой ученик. Когато Иисус вижда арменския художник, взема една кърпа, прокарва я през лицето си и му я дава, за да я предаде на царя. Днес тази плащеница се намира в Генуа в църквата Сан Бартоломео. Както обещава Иисус, апостол Тадей, изпратен от Свети Тома, пристига в Едеса и кръщава цар Абгар и много други хора от града. Обаче след три години царят умира, а неговият син се отрича от вярата.

Възприемането на християнството като официална религия на държавата е свързано с имената на свети Григорий Просветител и на цар Тиридат (298–330). След като измъчвал свети Григорий, защото отказал да извършва езическите обреди, царят заповядал да го пуснат в дълбока яма, където го оставя за четиринадесет години. После царят се разболял и сестра му сънувала, че единственият, който може да го изцери, е човекът в ямата. Тиридат заповядал да освободят свети Григорий, който излекувал монарха и покръстил целия народ през 301 година. Дватамата се заели да работят с всички сили, за да може новата религия да пусне дълбоки корени в страната. Построили сиропиталища, болници и други благотворителни институции, много от които са първите в света по рода си и по-късно са използвани като пример в други християнски страни. Свети Григорий след време се оттегля в пустинята, за да води отшелнически живот.

През последните години от управлението на династията на Аршакидите в Армения съществуват три основни проблема. На първо място следва да посочим войните с Персия, представляващи постоянен заплаха. На второ място е конфликтът с арменската църква. Династията предпочита да се съюзи с Рим срещу Персия, но по онова време военните и политически съюзи се осъществяват и чрез религиозно сближаване. В Римската империя тогава господстващата религия е Арианската ерес, която по-късно ще бъде преодоляна и с която арменската църква не е съгласна. В Армения съществува непрекъснато вътрешно напрежение и царят често изпраща на заточение патриарсите. На трето място е проблемът с аристокрацията. Големите кланове, наречени „нахарари“, проявяват склонност към сепаратизъм и много често минават на страната на външните врагове, за да спечелят надмощие и така се създават условия за латентна гражданска война. Най-сетне те позволяват на персите да нахлуят в страната, след като претърпяват чудовищно насилие от страна на царете. След тридесет години на непрестанни войни с Рим, от една страна, и с Персия, от друга, Армения е завладяна и покорена. Когато походът на император Юлиан, в който участват и арменците, се проваля, страната остава сама срещу Персия и е победена с жестокости, брутални кланета, обезлюдяване на големи области и разрушаване на селища. Римляните са така ужасени от извършването в Армения насилие и от факта, че този неприятел е толкова близо да границите им, че решават да подкрепят арменците със своята императорска армия. През 371 година в епична битка на източната граница те побеждават персийците и освобождават страната. През 378 година византийците претърпяват разгром при Адрианопол и оттеглят войските си от Армения. Царят признава върховенството на персийския император, плаща му данък и приема управлението на персийски губернатор, наречен „марзпан“. Освен това се осъществява разделяне на арменската територия между Рим и Персия, като четири пети от нея се присъединяват към Персия.

Така между V и VII век Армения остава разделена между Римската и Персийската империя. Разделителната линия минава приблизително по река Ефрат. Земите на запад от реката са присъединени към така наречената Мала Армения, вече част от Византия. На изток от река Ефрат

земите остават в ръцете на персите и са познати под името Персармения, а управлението е известно като „марзпанат“, произлизащо от персийската дума за управител на провинция, „марзпан“. Така пътищата на двете Армении се разделят.

Във византийска Армения, въпреки липсата на независимост, арменските земи запазват специален статут в продължение на повече от век. По-голямата част от населението там е от арменски произход, но преобладаващата тенденция е към деарменизация. Тя се поддържа с административни и законови мерки, целящи запазването на вътрешния мир, но така се променят специфичните арменски обществени структури и се подменят с римски организационен ред. Става дума за мерки, насочени към намаляване на икономическата мощ и фрагментиране на имотите на клановете за сметка на главната фамилия. Но силната политика на раздробяване и асимилация, както и непрекъснатите опити да се премахнат догматичните различия между двете църкви, за да се наложи надмощие на гръцката, довеждат до изостряне на антагонизма между народа и арменската църква. През VI век Византия завладява и голяма част от Персармения и прилага политика на масово обезлюдяване на арменските земи, като изпраща арменски войски в Тракия на Балканите.

Разколът между арменската и византийската църкви, както и нат-рупаното вследствие на него напрежение между арменския народ и гръцките власти, оказва положително влияние върху арменците на иранска територия, където положението, макар и съвсем различно, е много тежко и сложно.

В Персармения ситуацията е различна. От една страна, е се дава статут, утвърждаващ недвусмислено зависимостта е. Често там арменците биват преследвани. Но от друга страна, арменската църква става все по-независима. Това спомага за запазване на вътрешната социална структура на арменския народ.

Когато римският император Константин приема християнството, отношението към арменците се променя коренно, защото религиозната принадлежност се счита за неделима част от политическата лоялност. Вследствие на това арменските християни са считани за опасни за персийската държава. Затова в моменти на военни сблъсъци с Византия винаги има преследвания на арменци от персийците, докато през V век с царски указ управляващата династия на Сасанидите налага за единствена религия в Армения зороастризма, или маздеизма. В отговор на това арменците вдигат въстание под ръководството на Вардан Мамиконян. В началото въстанието триумфира, но после бива разгромено в Аварайрската битка, където загиват много арменски дворяни, както и самият Вардан. Следват години на относителна търпимост, но когато синовете на участниците във въстанието порастват, враждата отново се засилва. Бунтовете нямат особен успех, но персийците понасят сериозни загуби, които стават причина за дълго време да напуснат Армения. Новините за лошите отношения между гръцката и арменската църква намаляват подозренията, че арменците са съюзници на римляните и смекчават репресиите на персийците срещу тях.

VII век също е век на дълбоки промени в Армения и в цяла Мала Азия. Това са широкомащабни промени, чиито последици ще се чувстват през следващите векове. Става дума за арабската експанзия, поставила край на двуполусния персийско-византийски модел в Мала Азия и установила една-единствена сила – арабите. Византия се оттегля на запад, Персия е завладяна, а Армения остава сама срещу наб-лижаващата арабска заплаха. В началото положението не изглежда толкова тревожно, защото след подялбата на арменските земи между Персия и Византия голяма част от тях отново се обединява. Но сега властта на управляващата династия е оспорвана от други знатни фамилии, а този процес причинява ново раздробяване след неотдавнашното обединение. Съперничеството за властта сред знатните арменски фамилии не става без участието на Византия и на арабите, защото двете сили не желаят трета страна да контролира стратегическата територия на Арменското плато по пътя за Мала Азия. В тази тежка и сложна ситуация арменците търсят съюзници, защото осъзнават, че сами и вътрешно разединени не са в състояние да устоят на първите арабски нападения, неудържими и особено разрушителни. Византийците им предлагат военна помощ в замяна на обединението между двете църкви. През 648 година арменците свикват църковен събор в Двин, за да обсъдят предложението, и в крайна сметка го отхвърлят и остават отново сами срещу арабската заплаха.

Тогава водачът на арменците, Теодор Ръштуни, предприема нова маневра – скъсва отношенията с Византия и подписва договор с арабите, според който Армения ще има самоуправление, на територията ѝ няма да има арабски войски, ще запази конницата си и свободно ще изповядва вярата си. В замяна на това трябва да плаща данък и да изпраща кавалерията си където арабите посочат, освен в Сирия.

Византийците предприемат контраофанзива през 652–653 година; свалят Теодор Ръштуни и поставят на негово място Мушел Мамиконян като командир на арменската конна армия. Това начинание обаче няма успех, защото не може да подsigури интересите на Византия с военно присъствие. Щом византийската войска се оттегля, Теодор Ръштуни отново заема мястото си на командир и спечелва още по-усърдната подкрепа на арабите, а на арменска земя се повежда още побезмилостна арабско-византийска война. В крайна сметка надделяват арабите и възстановяват властта на фамилия Мамиконян. Така през VII век Армения запазва статута си на независима трибутарна държава със собствено управление. Арабските войски имат присъствие само по границата с Месопотамия. Относителната търпимост на арабите се дължи на външните заплахи, главно от страна на кавказките и каспийските царе, на нуждата от съюзници и на възможността да използват арменската конна армия.

През VIII век обаче хазарите са спрени и арабите могат вече да се заемат с арменците. Положението на Армения се влошава. От една страна, продължават атаките на хазарите по техните земи; от друга, византийците вече считат арменските територии за вражески и също ги нападат. Арабите са решени окончателно да завладеят Армения и да премахнат полуавтономния ѝ статут. Това е момент на разрастване и на религиозния фанатизъм в ислямския свят и Армения се изправя отново сама пред него. Арабите предприемат военен поход, който се превръща в истинска епопея между арменци и араби. Армения е напълно завладяна, патриархът е изпратен в Дамаск и се разгръщат жестоки религиозни преследвания. Арменците се бунтуват; първоначално с успех. Но арабите организират втори поход и този път окончателно покоряват Двин. Тогава събират всички дворяни под предлог, че извършват преброяване на конната армия, и ги избиват.

Но хазарите продължават да бъдат заплаха за арабите, затова те за момента са принудени да изоставят радикалната си политика спрямо Армения и да се възползват от нейната прочута конница.

Ситуацията продължава да бъде несигурна и много напрегната, което довежда до ново арменско въстание в средата на VIII век. Причините за него са основно три: нови непоносимо високи данъци (дори 11-месечни бебета трябва да плащат данъци), драстично влошаване на икономиката заради прекратяването на международната търговия по време на войната между византийци и араби, както и съперничес-твото между двете най-могъщи арменски фамилии – Мамиконян и Багратуни. Въстанието съвпада с византийска офанзива в Мала Азия. Но бунтовниците се разцепват отново заради враждите между двете фамилии. Византийците не им помагат и арабите затвърдяват господството си в страната.

VIII век е особено неблагоприятен за арменците в демографско отношение. Голяма част от населението е избито по време на арабските нашествия, придружени с опустошение и плячкосване. Много арменци загиват във войните с тези неприятели и още толкова намират смъртта си в бунтове и от ръцете на хазарите. И сякаш това не стига, византийците отново изпращат на Балканите големи арменски военни части от своите владения, докато арабите довеждат мохамедани от Азербайджан и продължават да увеличават данъците. В това непоносимо положение арменците отново се надигат на въстание през 774 – 775 година, трето за един век. По същото време властта на Абаския халифат се намира в период на възход и притежава всички необходими средства, за да срази всеки вътрешен неприятел. Затова моментът се оказва много неподходящ за вдигане на въстание, но бунтовниците са надяват на външна помощ, която се оказва лъжлива. Повечето арменски дворяни загиват по време на това въстание, а битката при град Багреванд се превръща в една от най-черните страници в историята на страната. Изчезват много от знатните арменски фамилии; народът остава без водачи и без надежда да има такива в близко бъдеще. Много арменци емигрират във Византия, а други загиват в битки срещу хазарите.

В опустошените и обезлюдени земи победителите настаняват арабски преселници. Тази демографска промяна може да се забележи и по новата топонимия в Анадола, Югоизточен Ван и край Каспийско море. Новият демографски фактор обуславя и активна ислямизация на Армения. Освен това сега арабските заселници остават, не се отдръпват и така подготвят терена за бъдеща арабизация и ислямизация и със самото си присъствие пречат за евентуалното възстановяване на арменската политическа система, обединяващ елемент за страната. Новонастанилите се преселници също са доста неспокойни и имат свои собствени проблеми за разрешаване. Започва период на арабски бунтове срещу централната власт, която незабавно отговаря с военна сила. Винаги потърпевши са арменските християни, наред с арабските бунтовници. Властта не пропуска случай да ги превърне в свои жертви. Когато виждат, че повече няма какво да губят и от какво да се боят, арменците отново се надигат (847–861), което поставя страната в наистина трагично положение, а борбата срещу арабите с малки дружини не престава.

Положението е отчайващо, но Византия отново е в състояние на война с арабите, което се оказва решаващо за оцеляването на арменците и за възвръщането на независимостта им. Малко по малко започва възстановяване на арменските княжества на Арцруни и Баг-ратуни. Това възстановяване е възможно също и благодарение на международната ситуация. Халифатът претърпява период на нестабилност, този път под заплаха от страна на своите съседи, също мюсюлмани – Мосул, Халеп и Азербайджан. През това време Византия съсредоточава вниманието си само върху някои стратегически точки в Мала Азия, свързани с пътищата към Средиземно море. Арменците се възползват от тази възможност и през 884 година обявяват независимостта си и възкачват на престола цар Ашот I.

За момента обаче обединяването на страната под една централна власт се оказва невъзможна задача заради компактните земи, населени с мохамедани, и заради особеностите на страната, разпокъсана и разединена. Арменските княжества остават изолирани. Наследникът на Ашот I, Сембат (890–891/914), продължава започнатата от баща му линия на обединяване на арменските територии, на добри отношения с Византия и с арменската църква, макар и това невинаги да е лесно. Този период на относителен просперитет обаче е последван от война с турците в Азербайджан, завършила с победа за Армения. Но в същото време се засилва вътрешното напрежение заради междусобици и сепаратистки настроения на арменските князе. Започва нещо като гражданска война, в която царят е победен, а на трона е издигнат Гагик I Арцруни. Но с това гражданската война не приключва. Едновременно с това арменците са принудени да се сражават и с мохамеданите, населяващи Арменското плато.

Византийците разбират добре ползата от съюз с Армения във войната срещу турците и канят един от претендентите за царската корона, Ашот II, от династия Багратуни, в Константинопол, за да сключат с него военен съюз. Ашот II се връща в Армения през 915 година с византийска войска и сразява всичките си вътрешни конкуренти, докато най-сетне те го признават за единствен арменски цар. Така отново се възцарява династия Багратуни. Освен това се присъединява Васпураканското княжество на Арцруни. Така X век преминава под знака на опити да се възстанови страната и да се установи единна централна власт въпреки сепаратизма, вътрешното разединение, заплахата от съседите мюсюлмани и византийските претенции към суверенитета на Армения. С пристигането на кюрдските племена настъпва промяна; с тях се повежда ендемична война, главно в северната част на страната. Кюрдите обаче успяват да спечелят контрол на град Двин и да установят свое управление в региона.

Както и по-рано в историята, когато Армения е разделена между Византия и Персия и по време на арабските нашествия, църквата сега отново играе основна роля за оцеляването на арменците, за да могат да водят свой собствен духовен и социален живот, за да не попаднат в робство и да не бъдат асимилирани. Освен това църквата изпълнява роля на върховна институция, която извършва коронация на царете и им дава легитимност; изпълнява и роля на посредник, изразител на гласа на народа и на правителството, както и ролята на върховен помирител. Църквата дава модели на поведение и утвърждава примера на мъчениците. Тя е регулатор на моралния и социалния живот, на

нормите, които трябва да бъдат спазвани в ежедневието, и на отрицателните явления, които не бива да бъдат следвани или толерирани.

Една от най-значимите характеристики на тази епоха е демографската промяна, настъпила на Арменското плато. Арменците продължават да бъдат преобладаваща част от населението. Обаче пограничните области с Месопотамия се арабизират, а във вътрешността на страната живеят компактни групи араби от емирствата, основани през IX и X век. Постепенно арабското присъствие в южната част на страната се замества с кюрдско. Така етническата еднородност на страната се нарушава и никога вече няма да бъде пълна.

По това време започва възобновяване на международната търговия на Армения. Става дума за търговски връзки между Византия и халифата, Византия и Далечния изток, както и с Русия на север. Град Двин, стратегически разположен на кръстопът на няколко търговски маршрута, е най-важният градски център за времето си. Възниква прослойка на мюсюлмански градски търговци без корени във вътрешността на страната и парафеодална християнска аристокрация, заобиколена от крепостни селяни, която се стреми към децентрализация, тенденция, подсилена от разпокъсания характер на страната. Сега Армения се намира между Източната римска империя и мюсюлманския свят, в тесни контакти с всички разновидности на средиземноморската и ориенталската култура.

Но независимостта на Армения е краткотрайна. Тя е постижима само когато има равновесие на източните и западните сили. Когато равновесието се наруши, силите не могат взаимно да се неутрализират и Армения бива нападната. Така става, когато Византия се оттегля, а ислямът преживява моменти на върховна експанзия и завладява Армения. Но сега е ред на Византия, още повече че императорите от македонската династия (861–1056) поддържат линия на непризнаване на никой християнски владетел като равен или независим. Затова тяхната цел е пълното присъединяване на Армения към Византийската империя.

Първият етап от византийското нашествие се осъществява в периода 968–1021 година. В средата на X век Византийската империя се разпростира по продължение на цялата западна граница на Армения. В края на X век византийците анексират княжеството на Багратуни, техен васал почти от началото на века. През 1021 година те достигат до Манцикерт, на север от езерото Ван, и присъединяват арменските земи. Анексират също и Васпураканското княжество на Арцруни. Запазват се само някои арменски крепости на север от езерото Ван. Членовете на царските династии Арцруни и Багратуни се преместват в Кападокия, където те и техните наследници умират при странни обстоятелства. Византийското нашествие има двоен ефект. От една страна, се извършва икономическо и административно възстановяване на Армения; но от друга страна, военната реформа, която се провежда в цялата империя, предвижда все повече да бъдат използвани наемни войски вместо местни сили. Това довежда до унищожаване на арменската армия, което с течение на времето ще доведе до негативни последици. Променя се и административната и демографската структура на страната. Не се правят никакви отстъпки на местните обичаи. Изпращат се арменски войски на Балканите, което довежда до общо отслабване на народа. През 1055 година се предприема заменяне на арменските войски; големи групи арменци се установяват в Кападокия, където на знатните големци се дават земи. Този факт засилва негативните демографски тенденции на Арменското плато. Към всичко това се прибавят и догматичните спорове между двете църкви и заточението на няколко арменски патриарси. Освен това част от дворянството емигрира в Константинопол в търсене на начини за издигане. Изобщо арменската политическа система е в колапс, но религиозните, социалните и културните институции като цяло се запазват, а това отново гарантира тяхното оцеляване.

Но изпитанията продължават. Между XI и XIV век Армения непрекъснато бива атакувана от тюркско-монголски племена. Най-важни от тях са нашествията на селджуците през втората половина на XI век, на хорезмийците (1225–1230), на монголите на Чингиз хан (1223–1247) и на Тимур Ланг в края на XIV век с неговите тюркско-монголски войски. Тези нашествия причиняват дълбоки и трайни демографски, икономически и социополитически промени.

В началото на XI век преобладаващата част от населението на платото е арменско. То има добри икономически и търговски позиции под протектората на Византия. Социално-политическата система се крепи на нахарар (местно дворянство), а социалният живот е организиран по кланове. В края на XIV век арменците представляват малцинство на платото и районът е толкова опасен, че не само няма успешна търговия, но дори преминаването на кервани на практика е спряло. Системата нахарар е запазена само в някои недостъпни райони. Икономическата и социалната разруха е придружена и от демографска катастрофа.

Характерно за нашествията през този период е тяхната особена разрушителност. Номадските нашественици са заинтересовани преди всичко от плячката. Те разрушават изградената система за напояване и превръщат обработваемата земя в пасища. Завземат междуградските търговски пътища и нападат керваните, прекъсват вътрешната и международната търговия. Виновниците са тюркмени, които влизат в контакт и с местните мюсюлмани, застъпници на конструктивния уседнал живот и уважаващи централизираната власт. Тюркмените разрушават и тюркско-монголските държави в региона.

Има два основни фактора, благоприятстващи тези нашествия. На първо място, неадекватната дългосрочна външна политика на Византия спрямо Армения, тоест обезлюдяване, преселване на компактни арменски маси към Балканите, Кападокия и Месопотамия, което оставя беззащитни родните земи пред нашествията в Централна и Западна Мала Азия. На второ място е съвпадането на тази политика с демографската експанзия на тюркските племена и тяхната миграция на запад през Централна Азия и Иран.

Селджуците завладяват Персия през 1040 година. Следващата им цел е Армения. Те не се колебаят да я нападнат, защото по шпионски път научават от тюркмените, че страната е беззащитна. Друга причина за това нападение са проблемите с тюркмените. Селджуците се опитват да запазят персийските си владения от разрухата на тюркмените и се стремят да ги насочат към Азербайджан през Армения. Така тя става идеалната политическа и идеологическа цел, защото е християнска земя, част от Византийската империя. Тактиката на селджушките турци е да изпратят първо тюркмените да опустошат, наплашат и плякосат Армения, а после да вземат контрол над нея с по-малко варварски и по-разумни средства. През 1070–1071 година се провежда Манцикертската битка между византийци и турци, в която побеждават турците. Счита се, че от този момент Византия престава да има важна роля за Централна и Източна Мала Азия. Съдбата на Армения вече е решена. Започва масова арменска емиграция към Кападокия и Мала Армения, които отново биват арменизирани. Някои групи арменци се спускат към Киликия на юг, други заминават на север към Грузия. Насочват се също към Антиокия, на изток от Едеса и на север от Самосата, към Малатия. Нашествията на турците са съпроводени с кланета, робство и глад, защото унищожават реколтите и опустошават градовете.

Империята на селджушките турци в Иран съществува около сто години, докато друга вълна от тюркски номадски нашествия я разрушава. Нека си спомним, че в Мала Азия в края на XI век и през XII век се появяват няколко независими тюркски държави, невинаги настроени приятелски към селджушките турци от Иран. Между тях има борба за надмощие и суверенитет. Те искат да централизират всички тюркски държави под едно ръководство, което не се случва до края на XII век.

В международен план трябва да си припомним, че през 1070–1071 г. селджуците завладяват Йерусалим, което става причина за Първия кръстоносен поход и за установяване на християнски държави в Едеса, Антиокия и Левант.

В демографски план през XII век арменците продължават да са мнозинство в източната част на Мала Азия, а гърците преобладават в западната част. Но общата тенденция, подхранвана от непрекъснато прииждащите вълни нови тюркски народи е за ислямизация и потурчване на християнска Мала Азия – Армения и Византия.

В края на XII век селджушките турци завладяват градовете Аталия, на Средиземно море, и Синопа, на Черно море. Така те получават достъп до международната търговия, от която се възползват всички общности. Започва период на относителна стабилност и икономичес-

просперитет. По същото време Грузия също се налага като важна военна сила, която привлича арменски емигранти. Смесени военни части на двата народа успяват да си възвърнат големи територии на Велика Армения.

В началото на XIII век започват серия от монголски нашествия. В желанието си да ги спре, загива елитът на арменско-грузинските войски, с което пътят за навлизане на монголските орди остава свободен. Четвъртото им нападение вече има за цел да се установят по завладените земи, затова те пристигат със семействата си. Така между 1242 и 1245 година господството над Армения преминава от ръцете на селджушките турци в ръцете на монголците за около сто години. Но мир отново не настъпва. Водят се непрекъснати войни между монголците от Мала Азия и Златната орда на Монголската държава. Освен това през XIII век започва важен процес, който още повече влошава отчайващото положение на арменците. Става дума за ислямизацията на монголците със съответната нарастваща нетърпимост към християнското население и насилствено помохамеданчване. Друг проблем, който заслужава да споменем, е несъвместимостта между предимно търговската и селскостопанска икономика на арменците и номадската икономика на монголците. В резултат на това огромни обработваеми земи остават полупустеещи. През XIV век се извършват нашествията на Тимур Ланг, които смайват със своята жестокост. Тогава огромни територии се обезлюдяват, а историческите източници споменават дори за случаи на канибализъм.

Около 1199 година се създава Киликийското арменско царство. За пръв път през съществуването си арменците създават държава далеч от „историческите си земи“ и за пръв път след включването на Армения в пределите на Източната римска империя тревогите на Западна Европа и на Римската църква за светите места имат такова голямо значение за арменците. Създаването на арменска държава така далеч от изконните земи се дължи, от една страна, на водената от векове византийска политика за изселване на компактни арменски маси и разпръсването им из различни части на империята. Византия владее тези земи от средата на X век и изпраща там арменски дворяни, а други заминават натам по своя собствена инициатива. Всички се преселват със семействата си и ако имат войски, водят и тях. Друга причина са арменските преселения по време на нашествията на селджушките турци.

От географска гледна точка става дума за земи по източното средиземноморско крайбрежие, за една долина, заобиколена с планини, оформящи естествена преграда от север. Там реките са плавателни и стимулират комуникациите и търговията. Всъщност Киликийска Армения е разположена на търговски кръстопът, свързващ Централна Азия и Персийския залив със Средиземно море. От там например минава пътят на подправките от Индия и Югозападна Азия към Европа. Пак на тази земя се произвеждат експортни стоки, като памук, вълна, жито, вино, коприна и пр. Пристанище Аяс е търговският център на страната и свързваща точка в Мала Азия между източния и западния свят. Подписаните договори с Генуа, Венеция и Пиза, а по-късно и с Франция и Каталония стимулират установяването на цели колонии от техни търговци в града. След френския език, официален за дворянството, италианският език заема особено важно място като език на търговията. В демографско отношение страната е разнородна: гърци, араби, евреи, всички много добри търговци. Регионът се откроява като важно градско и търговско средище. От XI век той се превръща и в „дом“ за арменците. Далеч от Константинопол те успяват да си изградят известна автономия, макар че са принудени да се включат като главни защитници на Византия от селджуците. Арменците не са мнозинство, но на практика са доминиращи в страната заради своята военна сила.

През 1095 година се организира Първият кръстоносен поход. В Едеса и Антиокия се създават латински държави, които се превръщат във важни военни и политически фактори в региона. Те се нуждаят от арменците като водачи, войници и снабдителни с провизии. Освен това търсят военен съюз с арменците, които са най-важната християнска военна сила в региона. Нуждаят се от тях и главно заради несигурността, породена от съперничеството им с Византия, както и заради проблемите с мюсюлманските войски. Киликия има стратегическо значение за кръстоносците като християнски анклав. Киликийското царство установява съюзи с Кипър, Антиокия и Византия, а заради добрите си връзки с латинците се превръща в хибридна държава, обединяваща Изтока и

Запада. Царският двор и болярите прилагат западните закони и обичаи. Дворяните приемат своите титли по западен маниер (knighted), а рицарските турнири са любимият им спорт. Френският и латинският са втори и трети език в двора. Начинът на обличане също става западен, а в двора навлизат западни имена – Раймонд, Анри, Етиен, Алис, Изабел и др. Знатни арменки започват да се омъжват за западни благородници; в жилите на дворяните и благородните фамилии от всички страни, участвали в кръстоносните походи, тече арменска кръв. Европеизацията е особено осезателна сред висшите класи. В обществото, макар и разнородно, различните етнически и религиозни групи запазват своите особености.

Киликийското царство в съюз с монголците се сражава победоносно със селджушките турци до средата на XIII век. Но през 1260 година кръстоносците, уплашени от нарастващата мощ на монголците, позволяват на турците да преминат през Латинска Палестина, за да се сражават с обединените арменско-монголски сили, което се оказва фатално за тях. Страната е опустошена от турците като отмъщение за някогашните поражения. През XIII век монголците приемат исляма и така загиват всички надежди за съюз с тях срещу турците. В Киликия започват размирни години на вътрешни борби за власт, вследствие на което короната преминава в ръцете на Лузинян, фамилия с европейско образование и култура. Опитват се да направят каквото могат за поданиците си, но не успяват да спечелят симпатиите им, защото не са арменци. От друга страна, мамелюците се приближават все повече и през 1375 година окончателно завладяват страната. Последният цар Лъв VI (1374–1375) е изпратен в плен в Кайро, но е откупен и заминава за Европа, където се опитва да организира войска, за да освободи страната си от мамелюците. Но той не успява да осъществи целта си, умира във Франция и е погребан в Сен Дени, където са погребани всички средновековни крале на Франция. Има и други арменски емигрантски вълни към Иран, Велика Армения, Франция, Италия, Полша, Белгия, Испания и Португалия. Царската титла на Лъв VI преминава в Савойската династия, затова през XIX век Савойският принц, наред с много други титли, е и „цар на Армения“.